

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

І. Спасибо-Фатєєва, доцент
НЮА України

Юридична природа права на управління в акціонерному товаристві

Процес нагромадження і результативного функціонування капіталу є досить складним і багатограним. На його втілення у правову форму впливають різні чинники не тільки економічного, а й соціального, політичного, кліматичного, психологічного та інших порядків.

При концентрації капіталу спостерігаються діаметрально протилежні тенденції: для того, щоб зібрати великий капітал, не завжди необхідно і можливо вкладати чималі грошові кошти одним чи декількома інвесторами. Об'єднання коштів численних дрібних інвесторів також призводить до виникнення великого об'єднаного капіталу.

Процес створення великого капіталу невідривно пов'язаний зі змінами в правовому регулюванні власності на нього. Об'єднана власність, що виникає за допомогою багатьох осіб, не є їх власністю, а абстрагується від них створенням для них та в їх інтересах нової юридичної особи з наділенням її правом власності на їх капітал. Будучи штучним утворенням, створеним первісними власниками капіталу, акціонерне товариство як юридична особа привласнює і капітал, і результати його використання, здійснює повноваження по володінню, користуванню та розпорядженню цим капіталом у своєму інтересі. Таким чином, право власності акціонерів з моменту набуття ними такого статусу відносно майна (капіталу) акціонерного товариства опосередковане правом власності останнього. Акціонери безпосередньо не набувають ні права на одержання частини цього майна, ні частини прибутку — дивідендів. Їх права стосовно зазначених об'єктів залежать від управління цими об'єктами, здійснюваного самими акціонерами.

З наведеного висновується, що в економічному розумінні право на один і той же капітал мають різні особи — акціонерне товариство і акціонери. Проте юридичні механізми, що закріплюють їх економічні відносини власності, різняться. Акціонери, які є власниками капіталу, що створив акціонерне товариство, і які продовжують виступати як такі з економічної точки зору, тим самим створюють «організацію власників капіталу»¹. Саме звідси впливає необхідність уведення до законодавства України поняття управління як відносно самої юридичної особи, так і капіталу, що переданий їй, із збереженням функцій контролю за його використанням і розподілом, тобто присвоєнням.

Внаслідок подвійності економічної природи капіталу через створення в якості певної організації як юридичної особи виникає і подвійна функція управління. По-перше, її можна визначити як виявлення колективної волі акціонерів, які виступають як власники капітал-власності. Враховуючи вихідну посилку про те, що «воля є приналежність, властивість окремої людини»², завдання законодавця полягає в тому, щоб сконструювати волю юридичної особи через волю осіб, які становлять її органи. Це складне завдання ще більш ускладнюється тим, щоб застосувати такий підхід, який би, з одного боку, не вимагав однотайності всіх цих осіб, а з іншого — не ставив у залежність волю юридичної особи від волі одного з акціонерів.

По-друге, функція управління є необхідною для ефективного використання функціонуючого капіталу (капітал-функції), вимагає такого управління при здійсненні підприємницької діяльності: управління виробництвом, узгодженості між окремими його структурами, їх взаємозалежність, нормальне та своєчасне фінансування і т. ін.

Розділення таким чином капіталу на капітал-власність і капітал-функцію неминуче призводить до проблем їх співвідношення в правовому і передусім приватноправовому аспекті.

Першооснову власності, як відомо, складають економічні відносини присвоєння матеріальних благ у процесі виробництва. Виходячи з економічного аналізу права власності як присвоєння, слід відзначити, що у відносинах по присвоєнню беруть участь як

¹ Див.: Кулагин М. И. Государственно-монополистический капитализм и юридическое лицо // Избранные труды. М., 1997. С. 99.

² Мейер Д. И. Русское гражданское право. М., 1997. Ч. 1. С. 128.

саме акціонерне товариство, яке є власником свого майна і додаткового продукту, який воно приносить, так і акціонери, що отримують дивіденди як частину цього додаткового продукту.

Вироблені усуспільненим капіталом блага присвоює шляхом їх використання в процесі виробництва акціонерне товариство, створене саме для реалізації можливості прибуткового використання усуспільненого капіталу акціонерів. Таке присвоєння для акціонерів є лише засобом для наступного перерозподілу одержаних товариством благ, а не самоціллю. Фактично ж перерозподіляється лише частина благ, одержаних акціонерним товариством від використання капіталу. За більшим же рахунком результати присвоєння акціонерним товариством значної частини благ, що надаються капіталом, використовуються по заданій функціонуючим у виробництві капіталом програмі на розширення виробництва, закупку продукту, погашення заборгованості і т. ін. Кожен акціонер як засновник капіталу акціонерного товариства сам присвоїти навіть частки прирощеного капіталу не може, бо досягти мети одержання прибутку від його використання і виробництва він може тільки разом з усіма. Причому присвоєння акціонерів не залежить від волі якої-небудь сторонньої особи, а пов'язане безпосередньо з волею акціонерів, оскільки лише вони мають право вирішувати питання про нарахування і виплату дивідендів. Тому вважається, що зазначені відносини опосередковуються не тільки однойменним інститутом, а й нормами акціонерного законодавства¹.

При цьому розробляються правила поведінки відносно майнових питань, які вимагають свого окремого регулювання як немайнові права на участь у діяльності самого акціонерного товариства. Ці правила поведінки обумовлені не договірною природою правовідносин між акціонерами, а іншими за своєю суттю відносинами, які переростають рамки договірних, де вирішення питань власності вимагає одностайності, оскільки це вже стає не тільки неможливим, а й непотрібним.

Через ефективне управління і досягається мета використання об'єктів права власності у своєму інтересі. Наявність в акціонерному товаристві різних суб'єктів — акціонерів і самого товариств-

¹ Див.: Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность. М.; Л., 1948. С.29–30; Генкин Д. М. Право собственности в СССР. М., 1961. С. 19; Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971. С. 263–271.

ва, а також складність правовідносин між ними, відмінність їх інтересів призвели до так званої проблеми управління.

Крім дій у своєму інтересі, для будь-якого власника характерною є дія у своїй владі. У акціонерів це проявляється також через управління усупільненою (або корпоративною) власністю, яку вони передали товариству. Саме акціонери здійснюють владу над капіталом через органи управління товариством, які вони формують. Акціонерне товариство як власник знов-таки через ці органи здійснює владу над капіталом у своєму інтересі.

Право на управління власністю виникає там і тоді, де і коли цього вимагають розміри капіталу. Дрібним капіталом, як правило, управляють безпосередньо носії права — приватні власники: фізичні особи, повні, командитні товариства, члени селянських (фермерських) господарств. Великим капіталом, навіть створеним із дрібного, управляють уповноважені особи. Чим більше усупільнений капітал, тим більшою є потреба в управлінні ним. Саме через управління і можлива реалізація інших повноважень власника — по володінню, користуванню та розпорядженню капіталом.

Право управляти власністю стало настільки важливим для корпоративних юридичних осіб, що інші правомочності власника із зростанням ролі капіталу відсуваються на другий план.

Західні дослідники надають управлінню дуже важливого значення, майже замінюючи ним право власності, що проявляється, наприклад, у висловлюванні відносно розповсюдження акцій, тожого «усуненню приватної власності», оскільки така «в колишньому смислі витиснута новим інститутом — корпорацією». У зв'язку з цим навіть пропонується відмовитися від самого поняття власності, тому що вона перетворилася в «юридичну етикетку, яка ускладнює, а не стимулює аналіз реальної влади на засоби виробництва», що зосереджені в управляючих товариства. Акціонери ж володіють лише теоретичною владою, насправді їх влади більш не існує¹.

З цього приводу слід сказати, що, безумовно, будь-який власник як прояв влади над об'єктами свого права здійснює функції управління, під якими в акціонерних товариствах розуміється контроль за його органами.

¹ Цит. за: Кулагин М. И. Вказ. праця. С. 95

Більш поглиблене розуміння управління має виходити із сутності права власності в акціонерних товариствах. Цим правом володіє само акціонерне товариство як власник свого майна, яке здійснює володіння, користування та розпорядження ним в особі своїх органів. Акціонери також мають відношення до власності акціонерного товариства через свої акції, придбання яких і надає можливість сформувати капітал (майно) акціонерного товариства. Разом з тим акції (пакет акцій) можуть бути відчужені їх власником, що не вплине ні на право власності акціонерного товариства, ні на склад його майна. При цьому повноваження по присвоєнню частини прибутку від діяльності товариства вже матиме інша особа, яка набуває право вирішувати питання про її розподіл і т. ін., а також право на управління.

Таким чином, відносини капітал-власності, найтіснішим чином «прив'язані» до акціонерного товариства, перетворюються на відносини власності на акції як інший об'єкт права. Опосередкований зв'язок акціонерів із своїм капіталом через структуру акціонерного товариства ще більше абстрагує їх від капіталу через уведення в обіг акцій як сурогатів права власності. Будучи самостійним об'єктом права, акції як цінні папери «живуть» за своїми законами, які хоча і пов'язані з функціонуванням виробництва, забезпеченого капіталом, але мають і свої залежності, права вимоги, зміст правовідносин, в яких вони існують, та ін.

Позбавитися від традиційного поняття права власності як повноважень по володінню, користуванню та розпорядженню неможливо у зв'язку з тим, що акціонерне товариство як власник безпосередньо здійснює ці повноваження відносно свого майна. Це проявляється у першу чергу в його підприємницькій діяльності, а частіше за все позначається як капітал-функція. Функціонуючий капітал вимагає користування ним, здійснення відносно нього угод по реалізації продукції, виробленої акціонерним товариством, придбанню сировини, матеріалів і т. ін.

Розрізняють континентальну (а ще вужче — німецьку) і американську моделі управління. В обох системах спостерігаються дві паралельні тенденції: зменшення ролі акціонерів в управлінні акціонерним товариством і, навпаки, підвищення такої ролі, прагнення набути і використати право на участь в управлінні акціонерним товариством, роботі його органів і повна відсутність

такого не тільки у дрібних акціонерів, а часто й у власників великих пакетів акцій.

Зменшення ролі акціонерів проявляється, *по-перше*, в максимальному відокремленні акціонерів від управління підприємницькою діяльністю, від капітал-функції, що є властивим американській моделі управління, яка особливо характеризується тим, що рада директорів корпорації, як правило, передає управляючим практично всі правомочності по управлінню, за винятком внесення змін до внутрішнього регламенту і вирішення питання про нарахування та виплату дивідендів. Згідно з французькою моделлю безпосередні управителі виробничого капіталу — директори — призначаються не акціонерами, а наглядовою радою. Німецькою моделлю також встановлюється подібний зв'язок між членами правління і акціонерами, опосередкований наглядовою радою. Відповідно до законодавства України акціонери можуть прийняти те чи інше рішення про порядок формування правління акціонерного товариства.

По-друге, при цьому знижується роль загальних зборів акціонерів шляхом:

— законодавчого встановлення виключного переліку його повноважень без права його розширення. В протилежному разі дії загальних зборів розцінюються як посягання на прерогативи інших органів акціонерного товариства і визнаються недійсними¹. В Україні закон не передбачає такої вимоги, навпаки, загальні збори акціонерів мають право розглядати будь-які питання діяльності товариства;

— передачі частини повноважень, які традиційно належать загальним зборам акціонерів, іншим органам акціонерного товариства — наглядовій раді або раді директорів. Така тенденція притаманна і законодавству України, що дозволяє більш оперативно вирішувати багато питань діяльності товариства, в тому числі фінансові — щодо додаткового випуску акцій;

— допущення багатоголосих акцій і, навпаки, випуску безголосих акцій поряд із встановленням права власників облігацій на участь у загальних зборах. В Україні такі можливості виключені скасуванням норми, яка дозволяла встановлювати як мінімальну кількість акцій для участі у зборах акціонерів, так і їх максимальну кількість, що надає право голосу;

¹ Див.: Кулагин М. И. Вказ. праця. С. 101.

— байдужістю дрібних акціонерів щодо здійснення ними права на управління внаслідок різних причини, до яких відносять і порушення з боку органів акціонерного товариства про проведення зборів, і незначність ролі їх голосів при вирішенні питань, і незіставленість витрат, яких вимагає участь у діяльності загальних зборів (наприклад, пов'язаних з віддаленістю акціонера від місця знаходження акціонерного товариства), з результатами такої участі та ін.

По-третє, акціонери ставляться в такі умови, внаслідок яких вони змушені передавати своє право голосу за довіреністю або акції в довірче управління, як правило, банкам або іншим компаніям, які спеціалізуються на цьому. В результаті останні в особі своїх органів (правління, директорів) управляють не тільки іншими компаніями, а й своїми власними. Подібні зв'язки, що зводяться до поступової і все більш істотної віддаленості первісних власників капіталу від свого капіталу, призводять до зосередження функцій управління чужою власністю у невластників з набуттям ними відповідних прав як на об'єкти права чужої власності, так і на повноваження, які надаються цими правами.

Тим самим абстрагованість власників від капіталу проявляється ще більшою мірою. Фактично функції і повноваження власника здійснюють особи, що залучаються до управління чужим капіталом. Внаслідок цього як дрібні, так і великі акціонери стають зацікавленими у здійсненні правомочностей, які надаються не тільки капітал-функцією, а й капітал-власністю, особами, чия діяльність професійно і полягає в управлінні. Це наймані управляючі-члени правління. Причинами відсутності інтересу до участі в управлінні у акціонерів є концентрація їх інтересу не на капітал-функції, а на капітал-власності на акції, здійснення ними своїх правомочностей власників, але вже на цінні папери як на капітал, і не в матеріальному виробництві, а на фондовому ринку.

Збільшення ж ролі акціонерів проявляється, *по-перше*, в їх виключному праві формувати наглядову раду акціонерного товариства і змінювати її склад, а в Україні акціонери мають також можливість формувати виконавчий орган. Тим самим акціонери зберігають вельми істотне право контролю за діяльністю товариства і його органів, що (і оскільки) безпосереднім чином пов'язане з їх правом на капітал-власність.

По-друге, має місце розширення права на інформацію про діяльність акціонерного товариства, що забезпечується законо-

давчими нормами про обов'язки його органів надавати таку інформацію на вимогу акціонерів, а також про публічну звітність акціонерного товариства, що є гарантією правильності першої інформації і контролюється державними органами.

По-третє, формуються структури, які здійснюють різний контроль за діяльністю акціонерного товариства як акціонерами (ревізійна комісія), так і незалежними аудиторами, ревізорами, що входять до професійних організацій, які також в свою чергу контролюють їх діяльність. Крім того, над акціонерними товариствами з метою захисту публічних інтересів здійснює контроль держава в особі податкових органів, комісій з цінних паперів і фондових бірж та ін.

Для акціонерних товариств країн континентального права, країн колишнього Союзу РСР, в тому числі України, взаємодія осіб, які об'єднують свої зусилля, працю, кошти, їх зв'язки залишаються важливими. Особливо це стосується акціонерних товариств, створених на базі приватизованого майна державних підприємств, в яких збереглися зв'язки і відносини між людьми. Проте з укрупненням капіталу порядок цих зв'язків та їх значення для кінцевого результату, який ставить перед собою функціонуючий капітал, поступово змінюються.

Завданням законодавця України є врахування обох тенденцій для розробки надійного і ефективного механізму управління акціонерним товариством, що забезпечить інтереси всіх носіїв корпоративних прав.

В Україні проблеми ефективного управління акціонерним товариством, крім причин, викликаних неналежним законодавчим регулюванням цього питання, обумовлені також наступними чинниками. В першу чергу — невизначеністю з моделлю управління. Половинчастість у сприйнятті американської і континентальної моделей управління відбивається на тому, що ці питання зосереджуються в руках виконавчих органів при недостатньому контролі з боку наглядових рад або їх відсутності в багатьох товариствах. Такий підхід особливо притаманний акціонерним товариствам, які створені в результаті приватизації державного майна і в яких, коли вони були державними підприємствами, функції управління належали виключно директору. За таких умов неможливо вважати самодостатнім передбачення законодавцем створення наглядових рад як органів контролю. За відсутності та-

кого, що склалося, економічного, психологічного, соціального, культурного середовища діяльності акціонерних товариств, відшліфованості практикою механізмів тих чи інших сфер за їх участю управління акціонерними товариствами не відповідає потребам їх акціонерів. Наскільки цей зв'язок є сильним чи слабким, залежить від моделі управління, сформованої як продукт політики, культури, економіки, законодавчої системи тієї чи іншої країни¹.

Отже, виникає питання про співвідношення економічних відносин з відносинами по управлінню і його правовим аспектом. Термін «управління» відомий здавна і використовується в праві України стосовно права державної власності шляхом уведення поняття права оперативного управління, а також органів управління державною власністю. Право державної власності є правом на найбільш великий і усупільнений капітал, який потребує в першу чергу управління ним. Значення ролі управління зростає з посиленням суспільного характеру виробництва², воно є необхідним там, де функціонує великий капітал, власники якого здійснюють свої правомочності через управління ним. Усупільнення капіталу на корпоративному рівні також потребувало управління ним, що і дозволяє і акціонерам, і акціонерному товариству реалізувати свої повноваження власників.

Традиційно вважалося, що управління регулюється адміністративним правом, оскільки воно побудоване на принципах влади і підкорення, обов'язкового і імперативного регулювання. Це дійсно так і заперечувати проти цього підходу неможливо, але із застереженням про те, що це стосується управління публічною власністю — державною і комунальною. При здійсненні управління цією власністю виникають адміністративно-правові відносини між державними органами, державними підприємствами, установами і організаціями, за якими закріплене державне майно.

У зв'язку з висловленим у літературі робиться висновок про те, що відносини управління, пов'язані з регулюючою діяльністю держави, «якщо навіть вони і спрямовані на майнові цілі, наприклад, на створення майнової бази для діяльності державного

¹ Див.: Шульга А. В. Корпоративное управление акционерным обществом // Модели управления в рыночной экономике. Донецк, 1998. С. 174.

² Див.: Гвишиани Д. М. Организация и управление. М., 1972. С. 10.

підприємства, на розподіл матеріалів і грошових коштів між ними і т. ін., не є майновими відносинами»¹. Виходячи з таких міркувань, відкидається точка зору С. Алексєєва про те, що організаційні відносини можуть бути одночасно і майновими, які відмежовуються від інших суспільних відносин за ознакою об'єкта, а організаційні — за ознакою свого суб'єкта². Головним аргументом при цьому є те, що «майнові відносини в справжньому смислі слова можливі лише між майново відокремленими суб'єктами»³.

З урахуванням цього цілком вірного постулату вкажемо на майнові відносини між акціонерами як майново відокремленими суб'єктами. Вони не перебувають у відносинах влади і підкорення, більш того, вони практично не пов'язані між собою за винятком їх приналежності до одного акціонерного товариства. Відсутні такі відносини й між акціонерами і акціонерним товариством. Як вже було сказано, у них різні об'єкти права власності: у акціонерного товариства — майно, придбане за рахунок коштів, одержаних від оплати акцій, а у акціонерів — акції як цінні папери (безтілесні речі).

С. Братусь не виключав прояв у майнових відносинах організаційних відносин, які є мовби зворотнім боком відносин майнових, їх рефлексом. Вважаємо, що важко підібрати більш вдале формулювання для характеристики права управління в акціонерному товаристві. Все наведене вище ілюструє якраз те, що майнові відносини у ньому обумовлені своїм «зворотнім боком» — відносинами по управлінню. Від того, хто буде призначений до органів управління, як здійснюватиметься управління, як воно контролюватиметься, і залежать майнові права самого акціонерного товариства і акціонерів.

Майнові права акціонерного товариства безпосередньо залежать від управління, оскільки його капітал знаходиться в руках уповноважених органів, які укладають з ним угоди, використовують його у виробництві і т. ін. Від управління також залежать майнові права акціонерів, тому що тільки вони можуть прийняти

¹ Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. М., 1963. С. 64.

² Див.: Алексєєв С. С. Предмет советского социалистического гражданского права. Свердловск, 1959. С. 72.

³ Див.: Братусь С. Н. Вказ. праця. С. 65.

рішення про виникнення у них права на дивіденди, їх розмір і порядок виплати.

Звідси випливає, що управління відображує організацію зв'язків між відокремленими суб'єктами, які мають відношення до права власності акціонерного товариства через наявність у них акцій і здійснення ними прав по управлінню.

Відмінність між управлінням державною власністю і управлінням в акціонерному товаристві полягає в тому, що центром перших є держава зі своїми специфічними функціями й інтересами, адміністративно-владними відносинами. Центром же других є приватні особи, які реалізують свої права і задовольняють свої інтереси в добровільному порядку шляхом придбання акцій і здійснення прав по управлінню через участь у роботі загальних зборів акціонерів, формування органів акціонерного товариства, здійснення контролю і т. ін. І якщо багатогалузеве виробництво так званого цілісного народногосподарського комплексу в Україні «виявилось нездатним забезпечити саморегуляцію вертикальних і горизонтальних зв'язків на основі приватногосподарського інтересу і приватногосподарського підходу до управління»¹, то акціонерне товариство саме такі зв'язки, такі підходи і такі інтереси може забезпечити.

Отже, управління акціонерним товариством існує в автономній юридичній особі, спеціально створеній акціонерами як власниками первісного капіталу, вкладеного в товариство, і які набули в результаті цього майнові права і право на участь в управлінні товариством. Ці права залежні один від одного, іменуються корпоративними правами і можуть бути схарактеризовані як суб'єктивні цивільні права за своєю природою. Приватне право відносить управління акціонерними товариствами до питань правосуб'єктності юридичних осіб².

Надійшла до редколегії 24. 05. 99

¹ Рибалкін В., Мамичева Л. Акціонерна власність — внутрішня основа формування і функціонування соціального ринкового господарства // Економіка України. 1998. № 2. С. 50.

² Див.: Кулагин М. И. Вказ. праця. С. 94.